

De rechtvaardige oorlog

In de Vroegmoderne Tijd

'De beloning van rechtvaardigheid' van Cornelis Cort (1566)

Bachelorscriptie
Onderzoeksseminar III:
Religieus conflict in de
Vroegmoderne Tijd
Wytske Zijlmans
3113574
30 januari 2010
Docent: D. Onnekink

Inhoudsopgave:

Inhoudsopgave	2
Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Voorwaarden van de rechtvaardige oorlog	6
Hoofdstuk 2.1: Ontwikkeling in het begrip 'rechtvaardige oorlog'	11
- 2.2: De rechtvaardige oorlog in de Klassieke Oudheid	11
- 2.3.1: De rechtvaardige oorlog in de Middeleeuwen	14
- 2.3.2: De christelijke theorie over de rechtvaardige oorlog	15
- 2.4.1: De grote denkers over de rechtvaardige oorlog	16
- 2.4.2: Augustinus van Hippo (354-430)	17
- 2.4.3: Thomas van Aquino (1225-1274)	18
- 2.4.4: Hugo de Groot (1583-1645)	19
Hoofdstuk 3.1: Casestudies	22
- 3.2.1: Casestudy 1: Willem van Oranje roept op tot verzet	23
- 3.2.2: Bron 1: Willem de Zwijger spreekt	24
- 3.2.3: Bron 2: Plan van aanpak	26
- 3.3.1: Casestudy 2: Oorlogsverklaringen	28
- 3.3.2: Bron 3: Gallia amica, non vicina	28
- 3.3.3: Bron 4: Redeloos, radeloos en reddeloos	31
- 3.3.4: Bron 5: Bondgenoten	34
Conclusie	38
Literatuurlijst	40

Inleiding

Binnen de christelijke traditie zijn er drie denkmodellen met betrekking tot oorlog: het pacifisme, de leer van de heilige oorlog en de leer van de rechtvaardige oorlog. Hoewel oorlog in principe vermeden moet worden, zijn er gevallen dat oorlog aanvaard wordt als er aan de juiste voorwaarden wordt voldaan. Daarmee staat het model van de rechtvaardige oorlog tussen de twee andere in.¹ De theorie van de rechtvaardige oorlog gaat in de eerste plaats over voorwaarden waaraan voldaan moet worden alvorens men een oorlog mag beginnen (*ius ad bellum*). Ook betreft ze de voorwaarden die in acht genomen dienen te worden wanneer men uiteindelijk oorlog voert (*ius in bello*). In deze scriptie zal het model van de rechtvaardige oorlog onderzocht worden. Deze theorie vindt zijn wortels niet volledig binnen de christelijke traditie. Al in de Klassieke Oudheid werden er voorwaarden gesteld aan een oorlog. Dit begrip is in de geschiedenis steeds verder toegelicht totdat het in de Middeleeuwen een gevestigd model werd. Behalve het analyseren van de ontwikkeling van dit model, zal het onderzoek ook gericht worden op specifieke gebeurtenissen tijdens en na afloop van de Tachtigjarige Oorlog. Twee pamfletten uit 1572, toen Nederland in opstand kwam tegen de hertog van Alva, en drie oorlogsverklaringen van de Republiek van de Verenigde Nederlanden, Engeland en Frankrijk zullen geanalyseerd worden. Belangrijke vragen waaraan de bronnen steeds getoetst zullen worden zijn de manier waarop oorlogen in de Vroegmoderne Tijd gelegitimeerd konden worden en of dit inderdaad ook gedaan werd. De vraagstelling die aan het eind van de scriptie beantwoord zal worden is: kunnen de onderzochte conflicten beargumenteerd worden aan de hand van de voorwaarden van de rechtvaardige oorlog? Op de achtergrond wordt ook gekeken welke rol religie daarbij speelde.

Er is veel literatuur beschikbaar over het concept van de rechtvaardige oorlog. Veel primaire bronnen zijn ook te krijgen in de vorm van manifesten. Het was niet uitzonderlijk om in de Vroegmoderne Tijd publieke declaraties of manifesten uit te brengen om een oorlog te rechtvaardigen. Daarnaast werden er door juristen veel verhandelingen geschreven om soevereiniteit van hun eigen land te verdedigen.

¹ W. Smit, *'Terrorisme en de rechtvaardige oorlog'*, (Antwerpen 2007) 16.

Buiten deze manifesten was er geen codificatie beschikbaar van de relevante regels voor de verantwoording van een rechtvaardige oorlog. Dit maakt het moeilijk om een oorlog uit deze tijd in te kunnen kaderen binnen de regels van de rechtvaardige oorlog. Elke oorlog moet apart bekeken worden en ook moet onderzocht worden welke regels er toen waren om er een uitspraak over te kunnen doen.

Sinds het begin van de zestiende eeuw was het christelijke Europa in staat van beroering. De Reformatie schudde de wortels van het middeleeuwse rechtelijke systeem geheel door elkaar. Dit kwam door de religieuze oorlogen tussen de katholieken en de protestanten, de interne conflicten in landen zoals Frankrijk en de strijd om Europese hegemonie tussen de Franse koningen, de Habsburgse heersers in Spanje en het Heilige Roomse Rijk. Daarbij werd de blik geopend op nieuwe werelden die ontdekt gingen worden.² Dit alles zorgde ervoor dat oude politieke en juridische concepten en daarmee ook het middeleeuwse Romeins recht, *ius gentium*, in het geding kwamen. Tussen de twaalfde en vijftiende eeuw waren er al wetenschappers en theologen die hun vraagtekens zetten bij het toen gebruikte Romeins volkenrecht. Dit was destijds gebaseerd op het christelijke geloof, de canon van de bestaande rechtspraak en de autoriteit van de Kerk. Er werd toen al geschreven over de rechtvaardige oorlog. Deze teksten werden veelal door theologen opgemaakt die zich baseerden op de Bijbel. De verwarring die de Reformatie en de conflicten in de zestiende en zeventiende eeuw veroorzaakten bracht hier verandering in. Religie die eerst de grondslag was voor eenheid, werd soms juist het uitgangspunt voor een conflict. De Katholieke Kerk verloor haar gezag in protestantse gebieden en kon daardoor geen vrede meer afdwingen. Dit betekende echter niet dat de theorie van de rechtvaardige oorlog ook verloren ging. Er gingen juist steeds meer geleerden schrijven over dit onderwerp om het te laten passen bij het groeiende gevoel van soevereiniteit per land. Landen werden onafhankelijke soevereine staten die bij seculiere conflicten geen directe autoriteit van de Kerk nodig hadden.³ De periode tussen 1550 en 1660 was een tijdperk van

² R. Lesaffer, 'The Grotian Tradition Revisited: Change and Continuity in History of International Law', *British Yearbook of International Law*, 73 (2002) 95.

³ Y. Melzer, '*Concepts of just war*', (Leiden 1975) 53.

overgang van het middeleeuwse rechtssysteem naar een modern internationaal rechtssysteem gebaseerd op de soevereiniteit van individuele staten.⁴

Het blijkt moeilijk om theorieën en concepten over de rechtvaardige oorlog uit die tijd toe te passen op de oorlogen van die periode. Belangrijk is dan ook om naast doctrine tevens de praktijk van de staat zelf te bezien. Hoe ging men om met de rechtspraak, verdragen en manifesten?

Deze scriptie is opgesplitst in drie delen. Ten eerste zal er een literatuuronderzoek gedaan worden naar de voorwaarden van de rechtvaardige oorlog. Deze zullen geïllustreerd worden met voorbeelden uit de gehele geschiedenis. Het tweede gedeelte geeft de ontwikkeling van de traditie en theorie van de rechtvaardige oorlog weer. Er wordt gekeken naar de Klassieke Oudheid en volgende tijdvakken tot aan de Vroegmoderne Tijd. Daarbij zullen de ideeën van drie grote denkers op dit gebied - Augustinus, Thomas van Aquino en Hugo de Groot - worden toegelicht binnen de ontwikkeling van de traditie van de rechtvaardige oorlog. Het derde en laatste deel bestaat uit twee *casestudies*. De eerste gaat over bronnen uit 1572, toen Nederland in opstand kwam tegen de hertog van Alva. De tweede casestudy behandelt oorlogsverklaringen. Gekeken wordt of die geschreven werden conform de voorwaarden van de rechtvaardige oorlog. Door het literatuuronderzoek te combineren met de casestudies wordt er nagegaan of de theorieën van de rechtvaardige oorlog destijds ook werkelijk werden toegepast. Tenslotte zal de conclusie een korte samenvatting bevatten en zal de centrale these beantwoord worden: kunnen de onderzochte conflicten beargumenteerd worden aan de hand van de voorwaarden van de rechtvaardige oorlog?

Een eeuwenoud thema zoals de rechtvaardige oorlog past nog steeds in het historiografisch debat. De invasie in Irak is een voorbeeld waarin de voorwaarden van de rechtvaardige oorlog een grote rol spelen. Was deze invasie wel het laatste redmiddel? En was er in dit geval ook sprake van een juiste autoriteit? De oorlog in Irak is hiermee omstreden. Maar zoals vaker voorkomt was er pas na het begin van een oorlog meer informatie beschikbaar, waarmee achteraf een beter gefundeerde mening gevormd kon worden.

⁴ Lesaffer, 97.

1) Voorwaarden van de rechtvaardige oorlog:

Het concept van de rechtvaardige oorlog is niet exclusief van het christelijk geloof, zoals vaak wordt gedacht. Plato (427-347 v. Chr.) en Aristoteles (384-322 v. Chr.) hadden al veel eerder regels aangereikt voor de beperking van het lijden tijdens de oorlog. Maar dit had toen nog geen universeel karakter; het was alleen van toepassing op Grieken van gelijke sociale status. Cicero (106-43 v. Chr.) stelde zijn theorie erover voor in *De Republica*. Hij baseerde zich daarbij op de Stoïcijnse benadering van het natuurrecht. Hij verdedigde een universalistisch denken, waarbij alle mensen vallen onder hetzelfde eeuwig principe van de natuurwet. Er moesten dus algemeen geldende regels komen. Hij maakte ook al een onderscheid tussen regels ter rechtvaardiging van een oorlog en regels waaraan de eigenlijke strijd moest voldoen.⁵

De echte grondlegger van de theorie van de rechtvaardige oorlog is Augustinus (354-430 na Chr.). Hij zag oorlog als een onvermijdelijk onderdeel van het menselijk leven. Centraal stond bij hem de uitspraak dat oorlog zowel een consequentie van een zonde als een remedie ervoor is. De echte vijand in een oorlog is niet de oorlog zelf, maar de liefde voor het geweld en de gruwelijkheden, de hebzucht en de lust naar macht, die er zo vaak mee gepaard gaan.⁶ Augustinus refereerde veel naar het Oude en het Nieuwe Testament. Dit deed hij vooral om pacifisten duidelijk te maken dat er al vele rechtvaardige oorlogen waren geweest, zoals de oorlogen van Mozes. Christenen mochten echter niet als privaat persoon doden, zelfs niet wanneer het ging om zelfverdediging. Ze mochten dat alleen wanneer ze officieel deelnamen aan het gevecht als soldaat of burger in publieke functie. Augustinus formuleerde de voorwaarden waaraan voldaan moest worden om een rechtvaardige oorlog te mogen beginnen. Hij verbond daaraan ook een definitie van de rechtvaardige oorlog: oorlog was gerechtvaardigd wanneer een land het naliet om het kwaad te straffen dat door of namens bewoners werd gedaan, ofwel om te herstellen wat onrechtvaardig was geconfisqueerd.⁷

⁵ Smit, 23.

⁶ H. Russell, *'The just war in the Middle Ages'*, (Cambridge 1977) 16.

⁷ H. Russell, 18.

Traditioneel wordt bij de theorie van de rechtvaardige oorlog een onderscheid gemaakt tussen criteria om tot oorlog over te mogen gaan (*ius ad bellum*) en voorwaarden die binnen de oorlogsvoering gelden (*ius in bello*). Het eerste criterium van het *ius ad bellum* valt onder de noemer *gerechtvaardigde reden*. Die kan betrekking hebben op de drie verschillende situaties, namelijk de bescherming van burgers of staten tegen onterechte aanvallen, het herstellen van ten onrechte afgenomen rechten en het verdedigen of opnieuw vestigen van een rechtvaardige politieke orde. Hieruit volgt dat het meestal gaat om een defensieve oorlog. In sommige gevallen rechtvaardigt deze voorwaarde ook een preventieve aanval. De rechtvaardige reden sluit overigens niet uit dat men nog bijkomende voordelen kan bereiken met een oorlog, anders dan alleen het genoemde. Voordelen kunnen zijn het openhouden van handelsroutes of het verstevigen van het netwerk van bondgenoten. Deze voordelen mogen echter niet meespelen bij de beslissing om al dan niet een oorlog te voeren. Daarbij kan er ook niet worden aangenomen dat de tegenstander geen enkel recht aan zijn zijde heeft. “Waarheid en recht verkeren volgens de rechtvaardige oorlogdoctrine in een complexe realiteit, dat wil zeggen dat ze zelden uitsluitend aan één zijde te vinden zijn.”⁸ Hierdoor kunnen dilemma’s ontstaan, want als men erkent dat het recht in specifieke conflictsituaties niet uitsluitend aan één kant staat, zou dat ertoe kunnen leiden dat rechtvaardige oorlogen in het geheel niet meer gevoerd kunnen worden. Daarmee zou de theorie de facto gaan samenvallen met een politiek pacifisme en zouden conflicten alleen door kleinere groeperingen uitgevoerd worden, die misschien denken geen rechtvaardiging nodig te hebben.

De tweede voorwaarde is de *juiste autoriteit*. Binnen de theorie van de rechtvaardige oorlog mag een oorlog alleen verklaard worden door een (officiële) staatsmacht. Vooral in de Middeleeuwen zorgde dit ervoor dat privélegers niet een eigen oorlog konden uitroepen en chaos in de samenleving veroorzaken.⁹ Deze voorwaarde zorgde er ook voor dat een oorlog uitsluitend de publieke belangen kon behartigen en niet privébelangen. In de Moderne Tijd kan men zich afvragen of de

⁸ Th. A. Boer, ‘De rechtvaardige oorlog; zoeken naar de zin van een eeuwenoud concept’, Nederlands Theologisch Tijdschrift, 67 (2003) 90.

⁹ Boer, p. 90.

juiste autoriteit alleen nog maar een staatshoofd kan zijn. Tegenwoordig zou je kunnen zeggen dat de beslissing genomen moet worden door de hoogst mogelijke gezagsniveaus. Daarbij kan er twijfel bestaan of een land zelf hierover moet kunnen beslissen of dat supranationale organen zoals de VN of de NAVO er ook bij betrokken moeten worden. Deze organen waren er in de Vroegmoderne Tijd echter niet, al was de Kerk wel een orgaan die een autoriteit kon zijn.

De situatie van het *laatste redmiddel* is de derde voorwaarde waaraan voldaan moet worden om een oorlog te beginnen. Een oorlog is uitsluitend te rechtvaardigen wanneer alle andere minder gewelddadige middelen al zijn uitgeput. Door de eeuwen heen is hier veel kritiek op geweest, aangezien het moeilijk aan te tonen is dat er geen andere middelen meer kunnen worden ingezet voordat men overgaat tot een gewelddadige oorlog. Een goed voorbeeld hiervan (hoewel niet te vergelijken met de gebeurtenissen in de Tachtigjarige Oorlog), is de aanzet naar de oorlog in Irak van 2003. In deze zaak was het niet zeker of alle noodzakelijke laatste middelen al waren gebruikt. Er was al gepraat, er was ook gedreigd en er waren wapeninspecteurs ter plekke om onderzoek te doen. De hoofdrolspelers bleken het hierover tijdens de beraadslaging in de Veiligheidsraad zodanig oneens dat het tot een breuk leidde in de trans-Atlantische coalitie.¹⁰

De vierde voorwaarde is *proportionaliteit* en *de redelijke kans op slagen*. Deze voorwaarde gaat er vanuit dat wanneer het te verwachten leed groter is dan de te voorkomen schade, van oorlog moet worden afgezien. Dit principe moet militairen ervoor beschermen te worden ingezet om triviale redenen en houdt in dat de wapens die worden ingezet in verhouding staan met de omvang en het belang van het conflict. Hierop geldt echter wel een uitzondering: de *supreme emergency exception*.¹¹ Met deze term beschreef Winston Churchill (1884-1965) de situatie in Groot Brittannië in 1939. Daarmee wilde hij zeggen dat er door de uitzonderlijke situatie een angst onder het volk heerste die *'the ordinary fearfulness'* oversteeg. Daarom zou het nodig kunnen zijn manieren van geweld te gebruiken die buiten de conventies lagen. Michael Walzer heeft dit in zijn boek *Just and unjust wars* uitvoerig besproken. De *supreme emergency* heeft twee noodzakelijke criteria: (1) de dreiging

¹⁰ M. Walzer, *'Arguing about war'*, (New Haven, 2004) 144-145.

¹¹ M. Walzer, *'Just and unjust wars'*, (New York 1977) 251-255.

is ernstig en (2) deze dreiging is nabij. Walzer voegde daaraan toe dat een overwinning van de ene partij een menselijke ramp is voor de andere. Dit zou maar op zeldzame momenten moreel te verantwoorden zijn. Voorbeelden van *supreme emergency* zijn de keuze om atoombommen af te werpen boven Hiroshima en Nagasaki. Ook de bombardementen op Duitse steden zoals Dresden zijn hier een voorbeeld van. Het dilemma dat meespeelt, is dat men moreel gezien het goede niet wil bereiken door kwade middelen in te zetten. Tevens bestaat bij de inzet van nucleaire wapens het gevaar om in een nucleaire oorlog te belanden, aangezien het soms niet duidelijk kan zijn hoe hard de bal teruggekaatst kan worden.

De laatste voorwaarde voor het voeren van een rechtvaardige oorlog is de *juiste intentie*. Hiermee wordt bedoeld dat oorlogvoeren gericht moet zijn op het scheppen van een goede en rechtvaardige vrede, beter dan de situatie voor de oorlog. De oorlog is niet juist en rechtvaardig wanneer er andere motieven als uiteindelijk doel prevaleren (zoals toegang tot handelsroutes). Doelloze vernietigingen, plunderingen en barbarij kunnen er ook op wijzen dat er geen juiste intentie aanwezig is in een oorlog.

Bovenstaande regels golden wanneer men nog over het oorlogvoeren moest beslissen en er nog geen geweld was gebruikt. Hugo de Groot was de eerste die in 1625 in *De iure belli ac pacis (Over het recht van oorlog en vrede)* ook gedragsregels bepleitte voor het voeren van de oorlog, *ius in bello*. Daarmee is hij de grondlegger van het moderne volkenrecht.¹² Het *ius in bello* principe zou zowel militairen als non-combattanten in een oorlog een zekere bescherming moeten bieden. Het is daartoe gegroundvest op twee principes. Het eerste is *proportionaliteit*, dat nauw samenhangt met het principe uit het *ius ad bellum*. Het gaat hierbij om het gebruik en de aanvaardbaarheid van de militaire middelen. De ingezette wapens moeten namelijk in verhouding staan tot het te bereiken doel. In het bijzonder slaat het op het gebruik van uitzonderlijke wapens zoals atoombommen, gifgassen, maar ook middelen zoals uithongering van de bevolking.¹³ Deze voorwaarde is niet verenigbaar met de *supreme emergency*, die deze uitzondering eigenlijk juist mogelijk maakt.

¹² K. Nabulsi, 'An ideology of war, not peace: Jus in bello and the Grotion tradition of war', *Journal of political ideologies* 4(1999) 22.

¹³ W.V. O'Brien, 'The conduct of just war and limited war', (New York 1981) 137.

Want hoewel deze middelen eigenlijk ontoelaatbaar zouden moeten zijn in een oorlog, kan er dus een uitzondering zijn wanneer de dreiging en de angst groot en nabij zijn. Daar moet wel bij worden gezegd dat *supreme emergency* een relatief modern begrip is en dat atoombommen in de tijd van Hugo de Groot nog niet aanwezig waren.

Naast *proportionaliteit* geldt als tweede principe de *discriminatie*. Dit houdt in dat non-combattanten geen doelwit mogen zijn in een oorlog. Wanneer non-combattanten daarbij wel gedood worden kan dit alleen worden 'aanvaard' als zij onbedoeld het slachtoffer waren van een aanval. Een oorlog zonder burgerslachtoffers is immers vaak onmogelijk. Het dilemma is dat het soms onduidelijk kan zijn wie burger is en wie deelneemt aan de oorlog. Een voorbeeld zijn de medewerkers van een wapenfabriek. Dit zijn burgers die niet fysiek meedoen in de strijd. Maar over het algemeen worden zij in het concept van de rechtvaardige oorlog wel gezien als een legitiem doelwit. Deze burgers werken namelijk mee aan het doen functioneren van de wapen- en oorlogsindustrie en het aan de gang houden van het gewapende conflict.¹⁴ Zij staan dus niet onder bescherming van het discriminatiebeginsel. Walzer zet hier zijn vraagtekens bij. Want welk verschil maakt het of iemand intentioneel of niet intentioneel is gedood. Wie staat er achter die beslissing tot actie en wie maakt dus deze intentie rechtvaardig? Dit zijn vaak enkele geïsoleerde leiders die dit binnen gesloten deuren beslissen. Intenties worden pas naderhand bekend bij het publiek. Ook voor nabestaanden zou het niet uitmaken of iemand slachtoffer danwel doelwit was.¹⁵ Het belang van dit principe is wel dat militairen weten dat de strijd uitgevochten moet worden tussen de legers en dat de militaire middelen voorzichtig moeten worden ingezet. De schade onder burgers dient dus te allen tijde minimaal te blijven.

¹⁴ Smit, 47.

¹⁵ Walzer, 153-156/159.

2.1) Ontwikkeling in het begrip 'rechtvaardige oorlog'

Oorlogvoeren is iets van alle tijden. Wat kan beginnen als een simpel conflict, kan uitmonden tot in een oorlog waar vele duizenden mensen bij betrokken raken. Dit hoofdstuk laat ten eerste een ontwikkeling zien in het denken over de rechtvaardige oorlog over een lange tijdslijn. Er wordt gekeken of er bijvoorbeeld in de Griekse Oudheid ook al sprake was van regels voor de rechtvaardiging van een conflict en wat de waarde van deze regels was. Daarna zullen de theorieën van verschillende grote denkers op het gebied van de rechtvaardige oorlog worden belicht, te weten Augustinus, Thomas van Aquino en Hugo de Groot.

2.2) De rechtvaardige oorlog in de Klassieke Oudheid

In de Klassieke Oudheid golden tijdseigen redenen om een oorlog te beginnen en waren er nog geen vaste regels voor de oorlogsvoering zelf. In plaats van over voorwaarden, kan men beter spreken over oorzaken die kunnen leiden tot conflicten. Dit komt omdat de voorwaarden en de daarbij behorende rechtvaardiging nog niet in de algemeen aanvaarde codes waren vastgelegd. Een belangrijke oorzaak van een oorlog was economische nood. Dit had vooral te maken met de landbouw en de voeding die daarmee samenhangt. Wanneer in een samenleving teveel mensen in armoede en nood leven, wordt oorlog onvermijdelijk.¹⁶ Aan veel rooftochten en oorlogen lag het probleem van het voedingstekort ten grondslag. Grond werd afgepakt van burenen en dat zorgde voor conflicten. Aristoteles erkende in zijn boek *Politica* één economische oorzaak die een oorlog zou kunnen rechtvaardigen, namelijk het verwerven van slaven.¹⁷ Wanneer de Grieken dus een tekort hadden aan arbeidskrachten, was het volgens hem wel toegestaan met een volk de oorlog aan gaan, mits dat van nature voor slavernij bestemd was. Een andere oorzaak van oorlog was de menselijke natuur. De grootste boosdoener was hierbij geldzucht. Conflicten en oorlogen braken niet alleen uit bij armoede, maar ook wanneer er afgunst was over rijkdom. Het meer-willen-hebben zorgde dan voor de problemen.¹⁸ Verder waren er nog twee politieke motieven om in oorlog te gaan.

¹⁶ D. Loenen, *'Polemos, een studie over oorlog in de Griekse oudheid'*, (Amsterdam 1953) 7.

¹⁷ Loenen, 7.

¹⁸ Loenen, 11.

Het eerste motief was de verdediging van de onafhankelijkheid. Hierbij was sprake van verschillende schaalniveaus, namelijk die van het dorp, de stad en het land. Het ging daarbij altijd over de burgers die in deze verbanden leefden. Een oorlog werd namelijk niet door een staat verklaard, maar door bijvoorbeeld de Atheners of de Corinthiërs. Een dergelijke gemeenschap stond bekend als een polis, die vaak ook militair georganiseerd was. De hele polis deed mee aan de strijd wanneer ze in oorlog was. Over het algemeen werd de verdedigingsoorlog zonder meer geoorloofd geacht. Het was steeds gerechtvaardigd om een aanvaller af te weren. Het tweede politieke motief was de machtsuitbreiding van de staat. De grootste drijfveren hierbij waren de versterking van de politieke macht en de vermeerdering van het bezit. Het belangrijkste bij deze oorzaken was vooral de materiële kant. Er werden in die tijd maar weinig oorlogen gevoerd die puur ideologisch waren. Ten slotte kon er ook nog sprake zijn van een religieuze oorzaak voor het beginnen van een oorlog. Essentieel bij dat laatste was dat de Griekse eredienst geen geopenbaarde leer met absoluut geldende geloofswaarheden kende. Ook was er geen centraal georganiseerde kerkelijke gemeenschap of een afzonderlijke priesterstand.¹⁹ Religieuze conflicten en oorlogen gingen dan ook meer om de bescherming of verdediging van heilige plaatsten zoals Delphi. Al moet gezegd worden dat daarbij ook vaak andere (economische of politieke) belangen in het spel waren.

Het onderzoek van J.H. Thiel, *Oud-Grieksch oorlogsrecht*, geeft opmerkelijke inzichten in de rechtvaardiging van oorlogen ten tijde van de oude Grieken. In de gemeenschap van stadstaten van de Grieken leefde namelijk de opvatting dat oorlog de normale toestand was. Deze werd slechts door een voor een bepaalde overeengekomen termijn geldend vredesverdrag onderbroken. Dit impliceerde dat iedere oorlog in beginsel gerechtvaardigd was, tenzij er een vredesverdrag was ondertekend.²⁰ Toch waren er enkele 'voorwaarden' die een oorlog op een hoger plan van rechtvaardiging konden brengen. Zo was oorlog in het bijzonder geoorloofd wanneer deze als doel had een duurzame vredestand te scheppen. Volgens Aristoteles en Plato was het verwezenlijken van een vredestand het hoogste doel in het menselijk leven. Om deze reden moest ook oorlog vermeden worden.

¹⁹ Loenen, 19.

²⁰ J.H. Thiel, *'Oud-Grieksch oorlogsrecht'*, (Groningen, 1927) 18.

Alleen als het onvermijdelijk was voor het behoud van de uiteindelijke vrede, mocht men overgaan tot de oorlog. De tweede voorwaarde oogde zeer Darwinistisch, namelijk het recht van de sterkste. Bepaalde volkeren (in dit geval de Grieken) konden dankzij bijzondere intellectuele en morele kwaliteiten aanspraak maken op het overheersen van minderwaardigen.²¹ Oorlogen tegen volkeren die 'van nature' slaven waren, tegen dieren en barbaren (zoals niet-Grieken wel genoemd werden), die de natuurlijke vijanden van de Grieken waren, werden hiermee gerechtvaardigd. De Grieken gingen uit van de overtuiging dat ze een hogere trap van beschaving hadden bereikt dan andere volken en dat ze daarom tegen hen oorlog mochten voeren. Een derde criterium kwam van Plato. Hij stelde dat een oorlog rechtvaardig was wanneer deze werd gevoerd op grond van een onrechtvaardige behandeling door de tegenpartij. Bij deze benadering kon er al heel gauw sprake van zijn dat een tegenpartij onrechtvaardig handelde. Men kon simpelweg zoeken naar een ergernis die door de tegenpartij werd veroorzaakt. Een zeer redelijke voorwaarde was verder de bevrijding van onderdrukte bondgenoten. Deze voorwaarde werd dan ook tot in de 20^e eeuw gebruikt als reden om oorlog te voeren. Als laatste voorwaarde gold nog de verdediging van de eigen cultuur. Het ging hier om culturele waarden zoals de staatsvorm en morele eigenschappen die verdedigd moesten worden.

Het boek van A. Chaniotis, *War in the Hellenistic World*, gaat voornamelijk over de Hellenistische periode, anders dan de Klassieke periode waarover Thiel heeft geschreven. Het denken over de rechtvaardige oorlog verschilt vooral op spiritueel vlak. Volgens Chaniotis had de rechtvaardiging van een oorlog of conflict in de Hellenistische tijd vooral te maken met de goedkeuring van een of meerdere goden.²² Daarmee werd goddelijke hulp in de strijd verkregen. Vooral de godin Athena, soms ook Nike, godin van de overwinning, was traditioneel de beschermster van de vesting. Strijdende partijen konden haar offers brengen, waardoor ze, als die geaccepteerd werden, haar goedkeuring konden krijgen. Maar alleen deze offers waren niet voldoende. Er moesten ook morele argumenten aangedragen worden. Zo moest de tegenpartij als vijandig en boosaardig geportretteerd worden, om te laten zien dat het zijn schuld was dat ze in de gegeven situatie terecht gekomen waren.

²¹ Loenen, 32.

²² A. Chaniotis, *'War in the Hellenistic world'*, (Oxford 2005) 147.

Wanneer deze beschuldigingen ook uitgesproken waren kregen ze de steun van de goden en op die manier kon dan de overwinning worden behaald.²³ Volgens Chaniotis speelt in deze periode ook het publieke debat een grote rol bij de rechtvaardige oorlog. Beslissingen om oorlog te gaan voeren moesten door het volk worden genomen. Niet alle burgers werden betrokken bij deze beslissing, maar wel een zekere volksvertegenwoordiging. Belangrijk bij deze discussies was vooral de kans van slagen. Men wilde niet met meer schade uit een oorlog komen dan die voortkwam uit de bestaande situatie. In deze periode schreef de laat-Griekse historicus Polybios over de rechtvaardiging van oorlogen. *“Goede mensen moeten tegen diegenen die niet geven om goed of kwaad geen oorlog voeren om ze te vernietigen, maar juist om ze te corrigeren en hun fouten recht te zetten. Ook moeten ze de onschuldigen niet samen met de schuldigen vernietigen, maar eerder de onschuldigen samen met diegenen die ze schuldig achten redden en verlossen.”*²⁴ Deze tekst van Polybios is, net zoals veel andere uit deze periode, wellicht geen geheel betrouwbare bron, maar geeft wel aan dat men zich bewust was van het belang om voorwaarden te stellen voor de rechtvaardiging van een oorlog.

2.3.1) De rechtvaardige oorlog in de Middeleeuwen

Een grote stap wordt nu gemaakt naar de Middeleeuwen. Niet omdat de Romeinse Tijd onbelangrijk was binnen dit discours, maar meer omdat de grote namen uit het denken over de rechtvaardige oorlog uit De Middeleeuwen stammen. Er kan een lijn doorgetrokken worden vanuit de Oudheid naar de Middeleeuwen, speciaal voor wat betreft het belang van religie of spiritualiteit voor de theorie van de rechtvaardige oorlog. In de Middeleeuwen waren het vooral theologen die beïnvloed waren door het Romeins recht en ook de Bijbel als basis namen die deze theorie verder uitwerkten. In de Middeleeuwen werd dit thema met name betrokken op de kruistochten. Ondanks de grote invloeden van Kerk en Bijbel op de rechtspraak en de theorie van de rechtvaardige oorlog, was het voor academici moeilijk om deze theorie op de kruistochten toe te passen. Deze waren iets volstrekt nieuws en men kon ze aanvankelijk nog moeilijk plaatsten in de rechtsorde. Ze werden dan ook niet

²³ Chaniotis, 180.

²⁴ Polybios in *‘War in the Hellenistic world’*, Chaniotis, 181. (Nederlandse vertaling uit het Engels)

gezien als militaire ondernemingen, maar meer als door God geïnspireerde tochten die door christenen werden ondernomen.²⁵

Een grote verandering bij de rechtvaardiging van een oorlog was dat de rechtvaardiging niet meer direct door (een) God kon worden verleend. God was daarvoor geen directe autoriteit meer. Men zocht deze rechtvaardiging nu bij de paus. Het verschil was dat de paus er wel een 'uitgesproken' mening over kon geven. Het feit dat de Kerk als autoriteit optrad kon wel voor problemen zorgen. Zo kon de paus bijvoorbeeld oorlogen rechtvaardigen waarbij 'zondaars' werden gestraft. Naast de paus trad ook de keizer als autoriteit op. Op kleine schaal kwam dat in het feodaal stelsel ook voor bij vorsten, steeds de hoogste in rang.²⁶ Ook dat kon rolproblemen opleveren. Het gevaarlijke was dat eigen belangen de reden konden zijn voor de rechtvaardiging van een oorlog.

2.3.2) De christelijke theorie over de rechtvaardige oorlog in de Middeleeuwen

Zoals al in de vorige paragraaf aangegeven, waren de theorieën over de rechtvaardige oorlog in de Middeleeuwen zeer christelijk van aard. De christelijke overtuiging beïnvloedde ook de voorwaarden die aan een rechtvaardige oorlog werden gesteld. Daar was ten eerste de overtuiging dat God de schepper en heerser is van alles en iedereen. God heeft iedereen geschapen om naast elkaar te kunnen leven in deze wereld. Als schepselen van God, moeten ze respect en liefde tonen aan alle andere mensen, ook aan hun vijanden.²⁷ Deze overtuiging werd gedeeld met pacifisten, die oorlog in alle vormen wilden vermijden. Maar christelijke rechtvaardigheidsdenkers stelden wel dat er een verschil was tussen rechtvaardige personen en kwade personen, oftewel mensen die aan de kant van God stonden en mensen die zich niet aan die orde hielden. Men was zich daarbij wel bewust dat onrecht ook aan de kant van de rechtvaardigen kon voorkomen, omdat mensen nu eenmaal goed en kwaad in zich dragen. Oorlogen kunnen dus gevoerd worden met mensen die niet aan de kant van God staan.²⁸

²⁵ Russell, 296-297.

²⁶ Russell, 298.

²⁷ J. L. Allen, *'War a primer for christians'*, (Nashville 1991) 33.

²⁸ P. Ramsey, *'The just war, force and political responsibility'*, (New York 1983) 261.

De tweede benadering van de voorwaarden van de rechtvaardige oorlog was dat er hoe dan ook conflicten bestaan en altijd zullen blijven bestaan. Conflicten ontstaan doordat zondige mensen niet genoeg volgens het ware geloof leven. Maar ze ontstaan ook omdat de samenleving der volkeren zeer veel verleidingen met zich meebrengt. Zo kan een machtig land willen expanderen en stukken van een buurland willen innemen. De inwoners van zo'n machtig land streven naar nog meer macht. Door verleidingen komen individuen, maar vaak ook groepen terecht in conflicten.²⁹ Deze benadering zegt in principe niks over het voeren van een rechtvaardige oorlog, maar het zegt wel iets over de personen die betrokken raken in een oorlog en wat hun beweegredenen zijn. Deze benadering wil aangeven dat oorlogen die gevoed worden door verleidingen, niet rechtvaardig zijn.

De derde benadering van christelijke denkers op het gebied van de rechtvaardige oorlog, was dat oorlog wel gerechtvaardigd was als het er om ging onderdrukte mensen te helpen. Belangrijk daarbij was dat de onderdrukten niet door eigen schuld in die situatie gekomen waren.³⁰ Christenen konden dus gedwongen door hun liefde voor God en door verantwoordelijkheid voor de kinderen van God, geweld gebruiken om iemand te beschermen. Het geweld werd rechtvaardig wanneer het echt nodig was.

De Middeleeuwse christelijke gedachte van het rechtvaardige oorlogsdenken was dus gebaseerd op de liefde van God voor alle mensen en de liefde die de mensen voor elkaar moeten hebben, maar ook op de erkenning dat conflicten nu eenmaal horen bij de mens en dat die op een rechtvaardige manier gestreden kunnen worden.³¹

2.4) De grote denkers over de rechtvaardige oorlog

Veel grote denkers hebben zich bezig gehouden met de problematiek van de rechtvaardige oorlog. Elk hebben ze een eigen theorie ontwikkeld. In deze scriptie zullen een aantal van hen behandeld worden. Ten eerste Augustinus, daarna Thomas van Aquino en als laatste Hugo de Groot. Er zal in het kort ingegaan worden op de bijzonderheden van deze personen binnen het debat over de rechtvaardige oorlog.

²⁹ Allen, 33.

³⁰ Allen 34.

³¹ Allen 35.

2.4.2) Augustinus van Hippo 354-430

Augustinus was een theoloog en filosoof die leefde in een periode waarin het christendom zich razendsnel verspreidde. Hij was een van de eerste grote denkers binnen de traditie van de rechtvaardige oorlog. Opmerkelijk is dat hij geen op zichzelf staande traktaten heeft geschreven over de rechtvaardige oorlog. Er zijn van hem vooral antwoorden op vragen in discussies overgeleverd. Augustinus heeft bijvoorbeeld veel geschreven over de kwestie van de rechtmatigheid van het doden uit zelfverdediging. Zijn visie hierover hield onder andere in dat het onrechtvaardig was als een reiziger een overvaller doodde om zo zijn goederen te beschermen. De fout betrof dan niet zozeer het doden van de overvaller, als wel het verdedigen van de eigen (wereldse) goederen. De liefde voor spirituele zaken moest groter zijn dan die voor wereldse zaken.³² De gedachte hierachter was dat wereldse zaken altijd vergankelijk zijn en dat je deze altijd kon verliezen. Dit in tegenstelling tot de spirituele waarden, die je nooit kon verliezen.³³ Deze visie kon ook doorgetrokken worden naar het voeren van een oorlog. Het waren niet de dodingen die een oorlog zondig maakten (mensen gaan sowieso dood, in een oorlog alleen eerder), maar het was de haat, gierigheid, begeerte en lust naar macht die met een oorlog verbonden waren. Augustinus erkende echter ook uitzonderingen, wanneer het ging om het verdedigen van het gemeenschappelijke belang. Oorlogshandelingen mochten dan echter alleen gepleegd worden door soldaten of personen in een publieke functie. Dit leek haaks te staan op de visie die hij in eerste instantie gaf. Hij gaf hier de uitleg aan dat het verdedigen van een volk of een deel van een volk wel kan en mag omdat het sociale leven en de sociale contacten nodig zijn voor het voortbestaan van de mensheid. Zonder een maatschappij met sociale contacten zijn er ook geen wetten, is er geen publieke orde en geen veiligheid. Daarom is de verdediging van de sociale orde alleen rechtvaardig, maar ook noodzakelijk.³⁴

Augustinus stelt vooral twee voorwaarden aan een rechtvaardige oorlog: hij moet gevoerd worden met de juiste intenties en verklaard worden door de juiste autoriteit. Dat maakt Augustinus een belangrijke vernieuwer in de leer van de

³² A. J. Bellamy, *Just wars, from Cicero tot Iraq*, (Cambridge, 2006) 26.

³³ J. Warren Smith, *Augustine and the limits of preemptive and preventive war*, *Journal of religious ethics*, 35 (2007) 143.

³⁴ Bellamy, 27.

rechtvaardige oorlog, ondanks dat hij geen volledige samenhangende theorie had neergezet. Augustinus was een zeer christelijke man en dat zette ook de toon in zijn ideeën over de rechtvaardige oorlog. Die christelijke toon zou overigens voortklinken bij Aquino en De Groot, zij het met nieuwe nuances.

2.4.3) Thomas van Aquino 1225-1274

Ook Aquino was theoloog en filosoof en heeft grote invloed gehad op de leer van de rechtvaardige oorlog. Het verschil met Augustinus was dat Aquino veel meer op de praktijk gericht was en dat hij meer wereldse argumenten gebruikte. Hij was een scholasticus die theologie mengde met filosofie en beide gebruikte om zijn keuzes het andere te rechtvaardigen. Net als Augustinus vond hij dat voor burgers in een publieke functie andere regels golden dan voor gewone burgers. Zo zou een burger in een publieke functie, zoals een soldaat, wel mee mogen strijden in een oorlog omdat ze verantwoordelijkheid droegen voor de leefbaarheid van hun land. Het goed bestuur van een staat had dan ook een eigen (wereldse) waarde, die los stond van de religie.³⁵ De regering moest dus het algemene belang van de staat nastreven. In de ogen van Aquino waren eigenlijk alle daden, zelfs als ze niet intentioneel waren, onrechtvaardig. In sommige omstandigheden konden ze echter gerechtvaardigd zijn omdat de onrechtvaardige 'schade' die een oorlog veroorzaakt kleiner kon zijn dan de schade die voortkwam uit de oorspronkelijk onrechtvaardige situatie.³⁶ Aquino stelde ook twee bijkomende voorwaarden aan de rechtvaardige oorlog. De eerste was dat men zich diende te houden aan het proportionaliteitsbeginsel. Dit leerstuk werd overigens pas later in de Middeleeuwen verder uitgewerkt. Aquino stelde dat zelfs wanneer de intentie om oorlog te voeren goed was, en ook de juiste autoriteit de oorlog kon verklaren, men van de oorlog moest afzien als het daarvoor te verwachten leed groter was dan dat in de situatie ervoor. De tweede voorwaarde was dat oorlogen alleen uitgevoerd mochten worden met een juiste reden. Die kon er bijvoorbeeld in bestaan dat er een stuk land onrechtmatig was ingenomen door een buurland.

³⁵ Bellamy, 38.

³⁶ J.D. Tooke, *'The just war in Aquinas & Grotius'*, (Londen, 1965) 156.

Aquino heeft een grote bijdrage geleverd aan de theorie van de rechtvaardige oorlog. Zijn stellingen inzake de juiste reden en het proportionaliteitsbeginsel bleven in de latere Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd en zijn ook nu nog steeds de basis van de theorie over de rechtvaardige oorlog. De erkenning daarvoor heeft Aquino overigens in zijn eigen tijd nooit gekregen. Het heeft drie eeuwen geduurd voordat zijn theorieën volledig in de traditie van de rechtvaardige oorlog werden opgenomen.

2.4.4.) Hugo de Groot 1583-1645

Hugo de Groot was een Nederlands rechtsgeleerde en schrijver. De Groot is van enorm belang geweest voor het gehele discours van de rechtvaardige oorlog. Vooral zijn verhandeling *Over het recht van oorlog en vrede (De iure belli ac pacis)* die hij in 1625 in Parijs heeft geschreven is de geschiedenis in gegaan als het eerste grote werk op het gebied van het (internationale) publiek recht. Hij gaat er vanuit:

“[...] dat er een zeker gemeenschappelijk recht bestaat tussen de volkeren, dat betrekking heeft zowel op de oorlogsverklaring als op de oorlogvoering [...]. Ik zag overal in de christelijke wereld een willekeur in de oorlogvoering, waarover [zelfs] barbaarse volkeren zich zouden schamen; om onbenullige en [zelfs] zonder enige reden wordt naar de wapens gegrepen; en is men eenmaal aan de strijd begonnen [dan zag ik] niet de minste eerbied [meer] voor [enig] goddelijk noch menselijk recht, precies alsof er een edict werd uitgevaardigd dat alle misdaden wettigt.”³⁷

De Groot verschilt van zijn voorgangers op het gebied van de rechtsvoorwaarden die gelden tijdens het voeren van een rechtvaardige oorlog: *ius in bello*. Het gaat hier om het proportionaliteitsbeginsel en om het discriminatiebeginsel.

De Groot leefde in een periode waarin Nederland bijna constant in oorlog was. Dit is voor hem ook een belangrijke reden om dit boek te schrijven. Daarbij liet

³⁷ H. de Groot, *Over het recht van oorlog en vrede, Prolegomena & Boek I'*, (Brussel 1993) 51. Vertaald vanuit het Latijn door: J.F. Lindemans.

hij zich ook expliciet over de Opstand uit. Hij was van mening dat de Republiek van de Verenigde Nederlanden een rechtvaardige strijd voerde. In 1569 introduceerde de hertog van Alva (1597-1582), landvoogd in de Nederlanden, de Tiende Penning. Dat was een omzetbelasting op roerende goederen waarvan zijn leger onderhouden moest worden, zodat rust en orde zouden kunnen wederkeren in de Nederlanden. De Groot stelde dat dit geld alleen maar gebruikt werd om het volk te onderdrukken. Daarbij vond hij dat deze belastingheffing in strijd was met de geldende grondrechten en privileges. Voor een belastingheffing moest in Holland namelijk eerst toestemming worden gevraagd aan de Staten van Holland en aan de Prins. Dat was in dit geval willens en wetens niet gebeurd.³⁸ Alva had deze onconstitutionele belasting alleen maar kunnen invoeren door constant te dreigen met geweld en voor te geven dat hij deze macht zou hebben verkregen als afgevaardigde van de koning van Spanje. De Groot bewees het ongelijk van Alva door de autoriteit van de gevestigde expert op het gebied van oorlogsrecht, Francisco de Vittoria, te gebruiken. Hij liet zien dat de macht die Alva als afgevaardigde van Filips II van Spanje naar zich toe had getrokken onrechtmatig was. Daarom hadden de Staten in 1572 een geldig motief voor het verklaren en het voeren van een rechtvaardige oorlog. Deze ook door het publiek afgedwongen oorlog tegen de hertog van Alva stoelde op zelfverdediging en noodzaak.³⁹ De Groot leverde daar dus op zijn manier achteraf bewijzen voor. Een eerste aanzet daarvoor gaf hij al in zijn *de iure prædæ (Over het buitrecht)* uit 1606.

Vanaf de Klassieke Oudheid heeft de traditie van de rechtvaardige oorlog zich ontwikkeld tot een gevestigde theorie. Zo waren aanvankelijk de Griekse goden de in te roepen autoriteit en in de vroege Middeleeuwen de Katholieke Kerk. De geestelijke autoriteit verloor steeds meer terrein toen grote denkers als Augustinus, Aquino, De Groot en anderen nieuwe regels opstelden voor de rechtvaardiging van een oorlog en voor het voeren van zo'n oorlog. Vooral Hugo de Groot heeft zijn stempel gedrukt op de discussie over de rechtvaardiging van oorlogen en in het bijzonder de Tachtigjarige Oorlog. In het volgende hoofdstuk zullen gebeurtenissen

³⁸ P. Borschberg, 'Hugo Grotius "Commentarius in Theses XI"', (Bern 1994) 181.

³⁹ Borschberg, 182.

in en na de Tachtigjarige Oorlog worden geanalyseerd aan de hand van de voorwaarden die in dit hoofdstuk en het vorige hoofdstuk zijn beschreven.

3.1) Casestudies

Het is moeilijk om theorie in praktijk te brengen. Hoewel er ook in de zestiende en zeventiende eeuw al regels waren omtrent de rechtvaardige oorlog, waren deze nog nergens volkenrechtelijk vastgelegd. Er bestond geen straf of sanctie voor het onrechtvaardig oorlogvoeren. Toch was er bij elk conflict wel sprake van een voorafgaande oorzaak of directe aanleiding. In dit hoofdstuk zullen twee conflictsituaties tijdens en na de Tachtigjarige Oorlog worden omschreven en geanalyseerd aan de hand van een primaire bron. Het doel is te ontdekken of de historische criteria van de rechtvaardige oorlog betrekking hebben op het betreffende conflict. Het is niet de bedoeling om te oordelen of de oorlog of de strijd rechtvaardig is verlopen. Dit is ook niet mogelijk aangezien maar één bron per conflict wordt geanalyseerd. Het is enkel de bedoeling te kijken of de criteria van toepassing waren en in hoeverre deze werkelijk als argument zijn gebruikt.

Elke casestudy zal voorzien worden van een korte historische context met een omschrijving van de achtergronden, de relevante conflicten en de betrokken actoren. Hierna wordt bondig ingegaan op de aard en inhoud van de bron. Vervolgens zal de theorie van het eerste hoofdstuk op die bron worden toegepast.

Er zullen in dit hoofdstuk verschillende soorten bronnen worden geanalyseerd. De eerste is een pamflet van prins Willem van Oranje (1533-1584). In dit pamflet uit 1572 roept Oranje op tot verzet tegen het bestuur van de hertog van Alva. Daarbij wordt de bron *Instructie voor Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde* betrokken⁴⁰. In deze tweede bron staat hoe de Nederlanden de opstand tegen de hertog van Alva zouden moeten coördineren. Het betreft de instructie van de prins voor zijn vertegenwoordiger in de State van Holland. Als derde soort bron worden oorlogsverklaringen uit 1666, 1672 en 1688 geanalyseerd. Deze laatste staan centraal in de tweede casestudy.

⁴⁰ Willem van Oranje in: R.C. Bakhuizen van de Brink, *'Cartons voor de geschiedenis van den Neerlandschen vrijheidsoorlog'*, ('s Gravenhage 1846) 190-194.

3.2.1) Casestudy 1: Willem van Oranje roept op tot verzet

Bron 1: Oproep van prins Willem van Oranje aan de inwoners van de Nederlanden om in verzet te komen tegen het bestuur van de hertog van Alva. Dillenburg, 14 april 1572.⁴¹

Bron 2: Instructie voor Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde, vertegenwoordiger van Prins Willem van Oranje op de eerste vrije Statenvergadering van Holland, 13 juli 1572.⁴²

Naar aanleiding van de Beeldenstorm die de Nederlanden teisterde zond Filips II, Heer van de Nederlanden, in 1566 de hertog van Alva vanuit Italië met tienduizend manschappen naar de Nederlanden. Hij kreeg onbeperkte bevoegdheden en moest er de orde herstellen. Alva rekende erop dat hij de problemen in korte tijd zou kunnen oplossen. Landvoogdes Margaretha van Parma vond dat ze niet meer als gewenst was en trad af. Alva werd daarna de nieuwe landvoogd van de Nederlanden. Met veel geweld probeerde Alva de Nederlandse tegenstand te breken. Hij strafte de opstandelingen en probeerde de katholieke godsdienst te herstellen en het protestantse uit te roeien. Om een goede greep hierop te krijgen centraliseerde hij zoveel mogelijk het bestuur. Tegenover zijn gewelddadige optreden stond wel de codificatie en stroomleiding van de strafrechtspraak. In 1570 liet hij een unificatie afkondigen in de zogenaamde Criminele Ordonnantien.

Willem van Oranje was een grote tegenstander van Alva. Hij onderhield contacten met de Watergeuzen om hun steun te krijgen voor een opstand. Samen met zijn broers Lodewijk en Adolf van Nassau beraamde hij een plan om met een grote troepenmacht aan aanval uit te voeren op Brussel. Hij hoopte hierbij de actieve steun te krijgen van de bevolking van alle Nederlandse gewesten. Alva zag Willem van Oranje aanvankelijk niet als een bedreiging. Hij hield zijn onderbevelhebbers voor dat de legers van de broers geen vreemde mogendheid vertegenwoordigden.

⁴¹ L.P. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne* (6 dln.) (Bruxelles, 1850-1857) VI, 297-301.

⁴² Willem van Oranje in: R.C. Bakhuizen van de Brink, 190-194.

De instructie is bewaard gebleven in een gecollationeerd afschrift van Jacob Pauwelsz. Hallincq (die steeds tekende als Pauli), secretaris van Dordrecht en als zodanig ook secretaris der Statenvergadering. Het stuk bevindt zich in het Nationaal Archief te Den Haag, Handschriftenverzameling nr. 822 (uit het Huisarchief Van der Dussen). Een kopie berust in Erfgoedcentrum DiEP, Handschriftenverzameling nr. 1586. De instructie werd gepubliceerd door R.C. Bakhuizen van den Brink in zijn *'Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren'*, (Amsterdam 1860) 526-531; herdrukt als *'Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog'*, ('s-Gravenhage 1898) 190-194.

Daarom zouden hun manschappen geen soldaten zijn, maar rebellen. Dit gegeven maakte dat wanneer deze rebellen in handen van de Spanjaarden zouden vallen, zij op geen genade konden rekenen. Belangrijke formaliteit in deze strijd was dat Willem van Oranje niet Filips II als vijand zag, maar alleen de hertog van Alva. Behalve een fysiek conflict was het vooral ook een papieren strijd. Door het schrijven van pamfletten probeerden de Oranjes de strijd op het veld te rechtvaardigen.

3.2.2) Bron 1: Willem de Zwijger spreekt

De eerste bron is een oproep aan de inwoners van de Nederlanden om in verzet te komen tegen de hertog van Alva. Bijzonder is dat Willem van Oranje duidelijk opriep tot verzet tegen de hertog van Alva en niet tegen Filips II, de Spaanse koning, onder wie Alva diende. Hij schreef verschillende keren loyaal te blijven aan de koning: *[...] wy t'samen sien mogen de Nederlanden in haerder ouder vryheyt, sonder eenich gewelt, onder behoorlicke ghehoorsaemheydt des Conincx, met gerustheyt haerder conscientien, by advyse van de generale staten geregeert werdende.*⁴³ Hij wilde terug naar de oude vrijheden van de Nederlanden en dat onder het gezag van de koning van Spanje.

In deze bron probeerde Willem van Oranje het volk te mobiliseren en na jarenlange onderdrukking tot actie te bewegen. Hij wilde het hele volk onder zijn leiding in opstand brengen. Hij voerde de redenen aan waarom het zo slecht ging in de Nederlanden: *"[...] overwreede ghewelden, overlusten, schattinghen, [...], meerder ende mindere penningen, [...], doodinghen, [...] ende verdruckinghen [...]."*⁴⁴ Om het volk zover te krijgen dat het in opstand kwam, moest Willem van Oranje daarvoor een overtuigende en juiste reden verkondigen. Het ging er namelijk niet alleen om het volk te overtuigen, maar de te plegen acties moesten ook in juridische zin worden gerechtvaardigd. Hij pleitte voor de bescherming van de burgers, het herstellen van geschonden rechten en voor het opnieuw vestigen van een rechtvaardige politieke orde.

Willem van Oranje bezat alleen informele autoriteit in de Nederlanden. De hoogste autoriteit was de koning Filips II. Daarom kan men twisten over de juiste

⁴³ Gachard, 297-301.

⁴⁴ Gachard, 297-301.

autoriteit bij deze oproep van 'de Zwijger'. Van belang hierbij was echter dat het hier niet ging om een oorlogsverklaring van de ene staat aan de andere. Het ging om het oproepen van het volk om in opstand te komen en niet om een puur militaire operatie. Verder maakte de hoogste autoriteit (de koning) zelf deel uit van het probleem, al werd hij voor de vorm door Oranje in de tekst ontzien. In dit geval zou het daarom ook niet nodig zijn dat de oproep van de hoogste autoriteit kwam.

Een andere voorwaarde was dat de oorlog het laatste redmiddel moest zijn. Als het de wens van het volk was, om terug te gaan naar de situatie voor de Spaanse onderdrukking, dan was de actie inderdaad het laatste redmiddel. Willem van Oranje verwoorde het als volgt: *"[...] indien ghylieden niet eewelic schaden en wilt behalen, van door u eygen schult u selve met u nacomers in een eewige slavernye ende gevaer van siele, lyf ende goet gebrocht te hebben."*⁴⁵

De volgende voorwaarde was die van proportionaliteit. Willem van Oranje ging er vanuit dat de schade door het voor altijd voortduren van het geweld en de onderdrukking door de Spanjaarden groter zou zijn dan het leed dat een opstand teweeg zou brengen. Aan de voorwaarde van proportionaliteit zou daarom voldaan zijn. Daarbij moet nogmaals worden aangetekend dat het hierbij gaat om een opstand en niet om een militaire oorlog, waarvoor de voorwaarde eigenlijk bedoeld was.

Ten slotte moet de oproep worden getoetst op de juiste intentie. Men kan Willem van Oranje moeilijk verdenken van duistere bijgedachten. Net als het volk had Willem van Oranje veel te verliezen. Persoonlijk zou hij door de opstand zijn rust, zijn kapitaal, verschillende familieleden en ten slotte ook zijn eigen leven verliezen. Zijn intentie blijkt ook uit de tekst van zijn oproep. Hij wilt namelijk weer: *"[...] salicheyt, vryheyt ende verlossinghe ut der tegenwoordigher slavernye der wreder, utlandigher, bloetdorstigher verdruckers."*⁴⁶

Deze oproep tot verzet van Willem van Oranje voldoet dus wel degelijk aan de voorwaarden die gesteld worden bij de rechtvaardige oorlog. Het enige discutabele bij deze oproep was dat Willem van Oranje op dat moment niet de hoogste autoriteit was in de Nederlanden en ook niet spreekt namens Filips II. Het

⁴⁵ L.P. Gachard, 297-301.

⁴⁶ L.P. Gachard, 297-301.

feit dat de koning zelf onderdeel zo niet oorzaak van het probleem was, pleit echter voor een uitzondering.

3.2.3) bron 2: Plan van aanpak

Na de oproep van Willem van Oranje in april 1572 voegden zich steeds meer steden bij de opstand. De prins moest voor zijn veiligheid uitwijken naar Duitsland. Het succes van de opstand bracht het Hollands bestuur in grote problemen. Lodewijk van Nassau had Bergen in Henegouwen ingenomen maar Alva stond in het zuiden met zijn legers klaar om opnieuw aan te vallen. Dit betekende wel dat het noorden van de Nederlanden korte tijd de gelegenheid kreeg zich opnieuw te organiseren. Willem van Oranje hield via brieven contact met de afgevaardigden van de grote steden in de Nederlanden om zo aanvallen van de Spanjaarden tegen te houden. Naar aanleiding hiervan schreef Dordrecht als oudste en eerste stemhebbende stad van Holland een vergadering van de vrije Staten van Holland uit, ook al was het nog geen voorstander van de opstand. Dit was zeer opmerkelijk aangezien alleen de koning of de stadhouder gerechtigd was om een Statenvergadering uit te schrijven. Op 19 juli 1572 waren vertegenwoordigers van het ridderschap en de steden Dordrecht, Haarlem, Leiden, Gouda, Gorinchem, Alkmaar, Ouderwater, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Edam en Monnikendam aanwezig. Andere belangrijke steden zoals Rotterdam en Amsterdam waren nog in handen van de Spanjaarden. Weer andere steden waren bang voor de Spaanse dreiging of waren geen voorstander van de opstand.

Het doel van de vergadering in Dordrecht was het coördineren van de opstand tegen de Spanjaarden. Willem van Oranje werd ondanks zijn afwezigheid opnieuw erkend als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht. Aan de vergadering werd een schijn van legitimiteit gegeven doordat de Staten zich trouw aan de koning verklaarden. Ze waren het wel eens over het verzet tegen het bewind van Alva.

De hier gebruikte bron is afkomstig van Willem van Oranje en gaf zijn afgevaardigde, de Zuid-Nederlandse edelman Filips van Marnix, heer van Sint Aldegonde, instructies over hoe de opstand gecoördineerd diende te worden. Hij bestond uit 24 punten die vooral betrekking hadden over hoe men met elkaar moest omgaan. In het tweede punt stond dat alle gewesten moesten overeenkomen de

prins, bij afwezigheid van de koning, als hun leider te erkennen: “[...] als een voerneempste gelidmaet der generale staten des Landts, schuldich wesende het landt van vreempde tyrannen ende onderdruckeren in sijn oude rechten ende privilegiën te beschermen en te beschutten, hem als haren beschermer ende in affwesen der Co. Mat. als haer hooft oyck bekennen ende daervoer aensien.”⁴⁷ Dit artikel gold als de legitimatie van de opstand. De Statenvergadering moest verder trouw zweren aan de koning en hem als koning erkennen. Zo lieten de Staten expliciet zien dat Filips II niet de vijand was, maar de hertog van Alva.

In het derde punt stond dat de graaf van der Marck, heer van Lumey, aangenomen moet worden als plaatsvervanger van de prins. Van der Marck werd gevreesd vanwege zijn wreedheden tegen katholieke geestelijken. Maar in de instructie stond ook dat de “*Grave van der Marck sal gehouden syne sich te schicken ende reguleren nae inhoudt der commissie, die zyne V.G. hem tot dyen eynde heeft toegeschickt.*”⁴⁸ Van der Marck moest zich dus houden aan de regels die de prins hem zou stellen.

Behalve het coördineren van de opstand had deze instructie ook een ander doel: de steden en Staten moesten weer een eenheid worden. Dat was de enige manier om Alva te kunnen stoppen. Alle *bequaemste* middelen moesten ingezet worden om de vrijheid en rechten die de waren gezworen door de koning weer te kunnen herstellen.

Deze bron gaat strikt genomen niet over de rechtvaardige oorlog zelf. Maar hij gaat wel over het rechtvaardigen van de opstand die onbedoeld in een oorlog zou uitmonden. Net als in de eerste bron beriep Willem van Oranje zich op de geschonden vrijheden die vroeger steeds to hun rechten hadden behoord. Ook zwoer hij nog steeds zijn trouw aan de koning van Spanje, aanvankelijk nog in de hoop dat deze ‘verkeerd werd geadviseerd’ en tot rede te brengen was. Het vertrouwen in Filips II werd pas in 1581 bij het Plakkaat van Verlatinghe⁴⁹ door de Staten Generaal opgezegd. De onderhavige bron is geen directe oorlogsverklaring

⁴⁷ Willem van Oranje in: R.C. Bakhuizen van de Brink, 190-194.

⁴⁸ Willem van Oranje in: R.C. Bakhuizen van de Brink, 190-194.

⁴⁹ Met het tekenen van de Unie van Utrecht in 1579 hebben de noordelijke provincies zich tegen de Spaanse koning Filips II gekeerd. De hertog van Anjou wordt in januari 1581 door de Staten-Generaal uitgeroepen tot ‘vorst en heer der Nederlanden’. In juli 1581 verschijnt het Plakkaat van Verlatinghe, waarin Filips II en zijn erfgenamen voor eeuwig worden afgezet.

aan Alva, maar het is het 'plan van aanpak' van de getergde Staten dat aangaf wat er vervolgens te doen stond.

3.3.1) Casestudy 2: Oorlogsverklaringen

Bron 3: Declaratie van den Koningh van Vranckryck, 1666.

Bron 4: Syne Majesteyts Declaratie tegens de Staten Generael Van de Vereenigde Provinciën der Nederlanden, 1672.

Bron 5: Ordonnantie van den Koningh, 1688.

Een oorlogsverklaring is een verklaring waarbij een mogendheid te kennen geeft dat zij zich met een andere mogendheid in staat van oorlog bevindt. Het officieel verklaren van de oorlog en van de oorlogsdoelen ontbreekt als criterium bij de voorwaarden voor de rechtvaardige oorlog in het eerste hoofdstuk. Niettemin is het een belangrijk middel om oorlogen te analyseren want juist deze documenten bevatten de beweegredenen om de oorlog aan te gaan. In de praktijk kan het overigens riskant zijn de aanval al van tevoren aan te kondigen. De oorlogsverklaring wordt door sommigen wel gezien als een soort verantwoording ten opzichte van God. In de literatuur is men echter meestal terughoudend om conflicten in religieuze termen te beschrijven. Dit heeft vooral te maken met de christelijke overtuiging dat God boven de partijen staat en Schepper is van alle mensen.⁵⁰

De genoemde bronnen zullen in deze paragraaf eerst binnen hun historische context geplaatst worden. Daarna zal er gekeken worden wie de oorlog verklaarde aan wie. Vervolgens zullen de beweegredenen worden nagegaan en ten slotte zal er gekeken worden of de voorwaarden van de rechtvaardige oorlog toepasbaar zijn op het betreffende document.

3.3.2) Bron 3: Gallia amica, non vicina

In 1648 werd er vrede gesloten tussen de Republiek van de Verenigde Nederlanden en Spanje en daarmee kwam er voorlopig rust aan de grens van beide landen. Maar dit duurde niet lang. Frankrijk had datzelfde jaar in Munster een gunstig

⁵⁰ Stanley Hauerwas, 'No, This War Would Not Be Moral'. *Time Magazine*, 161 (2003) 45. Allen, 32.

vredesverdrag gesloten met het Duitse Rijk, maar bleef in oorlog met Spanje. In de decennia die volgden kwam Frankrijk met Lodewijk XIV op de troon als grote Europese mogendheid naar voren. Deze koning streefde naar de Rijn als natuurlijke noord- en oostgrens van zijn rijk. Hij zette de traditionele Franse politiek voort van de geleidelijke verovering van de Zuidelijke Spaanse Nederlanden. In een later stadium wilde hij ook de Republiek, zijn vroegere bondgenoot, innemen. Uit deze tijd dateert het politieke principe dat het Nederlandse buitenlandse beleid lang heeft beheerst: 'Frankrijk als vriend en niet als buurman' (*Gallia amica, non vicina*).⁵¹ Er was een druk handelsverkeer in Europa, in die tijd. Vooral de concurrenten Nederland en Engeland hadden grote vloten. Veel van de oorlogen hadden dan ook deels te maken met het streven naar suprematie in de handel.

De eerst genoemde bron is een oorlogsverklaring van Lodewijk XIV van Frankrijk aan Engeland getekend op 26 januari 1666. Ze kwam tot stand ten tijde van de Tweede Engelse-Nederlandse oorlog die zich geheel op het water afspeelde. Het onderschrift zei al meteen dat Lodewijk XIV redenen had om zich in deze oorlog te voegen: *“Waer Syne Alder-Christelijckste Majestyt verklaert de Redenen die hem hebben doen resolveren den Oorlogh tegen Engelandt te voeren”*.⁵² Lodewijk verklaarde dat er een conflict (*“misverstand”*)⁵³ was ontstaan tussen Engeland en Holland. De vijandelijkheden waren zover geëscaleerd dat hij zich genoodzaakt voelde om in te grijpen. Hij zou daarom zijn macht bij die van de 'Heeren van de Staten Generaal' voegen om te land en ter zee tegen de Engelsen te strijden. Opmerkelijk is dat Lodewijk XIV met deze oorlogsverklaring meteen ook alle communicatie, handel en verbindingen van en met dat land verbood. Daarbij herriep hij alle vergunningen, paspoorten en vrijgeleiden die door hem of zijn

⁵¹ In 1635 sloten de Nederlandse Republiek en Frankrijk een defensief en offensief verbond tegen de gemeenschappelijke vijand, Spanje. Door Frankrijk over te halen de oorlog tegen Spanje te verklaren, hoopte de Republiek de eigen oorlogslast te verlichten. De koninklijke Nederlanden zouden tussen de Republiek en Frankrijk een zelfstandige staat vormen, als zij tenminste tegen de Spaanse koning in opstand wilden komen. Deden zij dit niet, dan zouden de Republiek en Frankrijk de koninklijke Nederlanden onderling verdelen langs de zuidgrens van Brabant en Limburg. Doordat rond het midden van de zeventiende eeuw het machtsverwicht in Europa geleidelijk verschoof en Frankrijk de plaats ging innemen van Spanje als grote mogendheid, werd Frankrijk op den duur gevaarlijker voor de Republiek dan de Spaanse monarchie. In 1648 sloot de Republiek dan ook - tegen de zin van Frankrijk - vrede met Spanje. Sinds die jaren is bovenstaande spreuk een leidraad geweest in de buitenlandse politiek van de Republiek.

⁵² Lodewijk XIV, *'Declaratie van den Koningh van Vranckryck'*, (Saint-Germain-en-Laye 1666) 1.

⁵³ Lodewijk XIV, 1.

ondergeschikten waren verleend. Dit betekende dat het hele Franse volk en niet alleen de strijdkrachten te land en ter zee erbij betrokken waren. Verder stond er “[...] dat sy den inhoudt van dese tegenwoordige doen executeren binnen de limieten van haer vermogen ende lurisdiction: want zulks is de wil van Syne Majestyt [...]”⁵⁴ Dit sluit aan bij één van de voorwaarden van de rechtvaardige oorlog, namelijk het *proportionaliteitsbeginsel*. De middelen die Lodewijk XIV wil gebruiken om deze oorlog tot een goed einde te brengen moeten namelijk passen binnen de wetgeving die hier over bestaat.

De voorwaarden voor een rechtvaardige oorlog lijken in dit geval van toepassing. Lodewijk XIV had een rechtvaardige reden omdat deze situatie voldeed aan die welke was beschreven in het Tractaet van de Defensive Ligue. Dit geldt in ieder geval als men er vanuit gaat dat dit traktaat op rechtvaardige voorwaarden is gegrondvest. De oorlogsverklaring werd uitgebracht door Lodewijk XIV zelf. Hij was het ook die hem ondertekende. Aangezien hij de hoogste autoriteit was van Frankrijk, (hij noemde zich koning bij de gratie Gods, plaatsvervanger van God op aarde), was er niemand anders die deze verklaring had mogen uitbrengen.

Moeilijker te zeggen is of de Franse inmenging in deze oorlog het laatste redmiddel was. Frankrijk wilde in verband met het machtsevenwicht in Europa koste wat kost voorkomen dat Engeland te sterk zou worden en de Republiek al te verzwakt uit de strijd zou komen. De Nederlanders wonnen inderdaad de strijd dankzij de extra vloot die Frankrijk inzette. Of ze deze overwinning ook hadden geboekt wanneer Frankrijk niet had geholpen is niet met zekerheid te zeggen. Aannemelijk is dat de hulp noodzakelijk was, omdat de Republiek er op dat moment slechter voor stond. Ook vermeldde de bron dat Lodewijk XIV al had geprobeerd tussen Engeland en de Republiek te bemiddelen, maar dit had geen succes gehad: “[...] Heeft syne Majestyt aen de Koningh van Groot-Brittannië syne Extraordinaris Ambassadeurs, om te trachten door nieuwe officien den verder voortgang te beletten, ende de differenten door eenich accommodement neder te leggen: Doch des selfs mediatie hebbende soodanige effect niet gehad [...]”⁵⁵

⁵⁴ Lodewijk XIV, 1.

⁵⁵ Lodewijk XIV, 1.

Over de juiste intentie van Frankrijk kan men twisten. Uiteindelijk waren de Engels-Nederlandse oorlogen vooral ontstaan door handelsconflicten. De achterliggende intenties van de verschillende partijen werden daarbij vaak niet uitgesproken. Frankrijk zal zeker niet alleen ideële doelen hebben gehad, maar ook eigen strategische belangen hebben nagestreefd. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Lodewijk de Republiek alleen maar heeft geholpen om een rechtvaardige vrede te bevorderen.

3.3.3) Bron 4: Redeloos, radeloos en reddeloos

De tweede bron is een (uit het Engels vertaalde) verklaring van koning Karel II van Groot-Brittannië uit 1672, gericht aan de Staten-Generaal van de Republiek. Het jaar 1672 is de Nederlandse geschiedenis in gegaan als 'het rampjaar'. De Republiek werd toen namelijk van drie zijden tegelijk aangevallen, te weten vanuit Engeland, vanuit Frankrijk en vanuit de bisdommen Munster en Keulen. Hiermee werd het 'Drievoudig Verbond' verbroken tussen de Republiek, Engeland en Zweden.⁵⁶ Karel II van Engeland stelde alles in zijn macht om prins Willem III als stadhouder van de Verenigde Nederlanden benoemd te krijgen. Daarbij speelde hij de oranjegezinden en de staatsgezinden tegen elkaar uit. Op deze manier probeerde hij de handelspositie van Nederland te dwarsbomen om zo van Engeland de dominantie handelsnatie te maken.

De binnenlandse politiek van de Republiek was eveneens onstabiel. Raadpensionaris Johan de Witt was een felle tegenstander van de grote macht van het Oranjehuis. Hij was daarmee de leider van de staatsgezinden. Daar tegenover stonden de oranjegezinden die voornamelijk te vinden waren bij de clerus en het lagere volk. Het ging er De Witt vooral om de positie te beteugelen van Willem III die naarmate hij ouder werd aanspraak ging maken op belangrijke posities zoals het stadhouderschap. Ondanks de afkondiging van het Eeuwig Edict⁵⁷ benoemden de

⁵⁶ De 'Triple Alliantie' was een verbond gesloten in 1668 tussen de Republiek, Engeland en Zweden om de expansiepolitiek van Lodewijk XIV een halt toe te roepen. Maar het was vrij makkelijk voor Lodewijk XIV om Engeland en Zweden te overtuigen om het verbond te verbreken. Beide landen kregen een fors geldbedrag en daarbij beloofde hij aan Engeland het gebied van Zeeland na de overwinning.

⁵⁷ Het Eeuwig edict is een resolutie uit 1667 waarmee de Staten van Holland - op instigatie van Johan de Witt en zijn oom Andries de Graeff - besloten tot afschaffing van het stadhouderschap en de

Staten van Zeeland toch Willem III als stadhouder. Kort daarna volgden ook andere provincies. Hiermee was de macht van de staatsgezindenen en speciaal die van Johan de Witt ernstig geschaad. Hij kreeg de schuld van de invasie van Engeland en zou ook de dreiging van Frankrijk hebben onderschat. Het leger zou ook teveel zijn verwaarloosd, zij het ten koste van een redelijk sterke vloot. Op 20 augustus 1672 werd hij door het Haags gepeupel vermoord.

De bronverklaring van Karel II gaf meteen in de eerste alinea aan dat “[...] een onvermydelijcke noodtsaeckelijckheyt ons dwinght, de Wapenen in de handt te nemen.”⁵⁸ Hij zou dus niets anders kunnen doen dan de oorlog verklaren aan de Republiek. Hij zou nauwe verbintenissen met de Republiek hebben gehad met als doel de vrede te bewaren, maar alleen Engeland zou zich hieraan hebben gehouden. Karel II gaf meerdere redenen voor de oorlogsverklaring. De belangrijkste was dat de Republiek afspraken uit de Vrede van Breda zou hebben gebroken en onderhandelingen daarover zou hebben bedorven.⁵⁹ In dit vredesverdrag stond onder andere dat Engeland Suriname moest overdragen aan de Republiek.⁶⁰ Dit zou Engeland ook hebben gedaan, met de afspraak “[...] aen alle onse Onderdanen in die Colonie vryheydt te geven, om haer selven ende hare Goederen te transporteren in eenige van onse andere Plantagien.”⁶¹ Dit was volgens de Engelsen niet gebeurd. De ‘onderdanen’ werden met grof geweld het land uit gestuurd of zelfs gevangen genomen. De grootste belediging voor Karel II is dat de Nederlandse stad “[...] vol is van abusive Schilderyen; ende valsche Gedenk – penningen ende Pilaren, Van welcke sommige op ordre van de Staten selfs publicquelijck zijn ten toon gestelt, en dat op den selven tijdt als wy met haer soo naeuw verbonden aren tot bestandt van de

overige zes gewesten van de Republiek der Verenigde Nederlanden het stadhouderschap onverenigbaar verklaarden met het kapitein-generaalschap.

⁵⁸ Karel II, ‘*Syne Majesteyts Declaratie tegens de Staten Generael Van de Vereenigde Provincien der Nederlanden*’, (’s Gravenhage 1672) 3.

⁵⁹ De Vrede van Breda was gesloten op 31 juli 1667 en maakte een einde aan de Tweede Engelse Oorlog, een oorlog tussen Engeland en de Nederlandse Republiek. Van mei tot september 1667 waren er in Breda vredesonderhandelingen tussen vier Europese grootmachten: Engeland, de Nederlandse Republiek, Denemarken en Frankrijk. Zweden bemiddelde tussen de partijen. In het verdrag stond dat de partijen de gebieden mochten behouden die zij tot in mei 1667 op de tegenstander hadden veroverd. Hierdoor bleef de Nederlandse handelsnederzetting Nieuw-Amsterdam, later New York, in Engelse handen. De Nederlandse Republiek behield de in 1667 op de Engelsen veroverde handelsnederzettingen langs de Surinaamse kust.

⁶⁰ In 1664 veroverde Engeland Curaçao, Nieuw-Amsterdam en de West-Afrikaanse factorijen, de basis van de Nederlandse slavenhandel.

⁶¹ Karel II, 4.

*Triple Alliantie, ende de Vrede van het Christendom.*⁶² Zijn conclusie was dat hij zijn volk en handel moest beschermen tegen het geweld en de onderdrukking van de Nederlanders.

De originele Engelse versie van de verklaring is ondertekend door Karel II, de hoogste autoriteit van het land. De vertaalde versie is verschenen bij Jacobus Schelius, *'s Landts Drucker*.

Karel II maakt aan het begin van de verklaring al duidelijk dat deze oorlog voor hem het laatste redmiddel was om de vrede te kunnen herstellen. Ook waren er al de nodige onderhandelingen geweest waarvoor Engelse gevolmachtigden naar Nederland waren gereisd, maar deze hadden tot geen resultaat geleid. “[..] want hoe meer wy haer te gemoet quamen met vriendelijcke voorstellingen, soo veel te hardtneckiger weecken sy af, om met ons te accorderen”.⁶³ Misschien nog wel erger was het feit dat de Staten-Generaal op de meeste verzoeken van Karel II geen antwoord zouden hebben gegeven.

Het proportionaliteitsbeginsel houdt onder andere in dat de wapens die ingezet worden in verhouding moeten staan tot de omvang en het belang van het conflict. Het belang van het onderhavige conflict was erg groot, want behalve de redenen die in deze bron genoemd werden, ging het hier om grote handelsbelangen. Nederland was een geduchte tegenstander en Engeland wilde de handelsposities van de Republiek maar al te graag over nemen. Misschien dat daarom ook in deze bron stond “[...] dat wy den Oorlogh, beyde te water en te Landt, tegens de Staten Generael van de Vereenichde Provincien, ende alle haere Onderdanen ende Inwoonderen willen voort setten.”⁶⁴ Dit betekent dus ook dat non-combattanten doelwit konden zijn van een aanval. Het kan zijn dat hij hiermee bedoelde dat burgers geen intentionele doelwitten mochten zijn, maar dat slachtoffers onder hen wel ‘aanvaard’ werden in de strijd. Een oorlog zonder burgerslachtoffers was immers een onbegonnen zaak. Ook opmerkelijk in deze bron was dat Nederlandse burgers die door onderdrukking of sympathie voor de Engelse zaak wilden vluchten naar Engeland, in persoon en in goederen zouden worden beschermd.

⁶² Karel II, 5.

⁶³ Karel II, 4.

⁶⁴ Karel II, 7.

Over de intentie maakte Karel II in de laatste alinea duidelijk dat hij met de juiste gezindheid en met het oog op het behouden van de Vrede van Aken, deze oorlog wilde voeren. Hij zou helaas door een onvermijdelijke noodzakelijkheid zijn gedwongen.

3.3.4) Bron 5: Bondgenoten

De laatste bron is een oorlogsverklaring van Lodewijk XIV uit 1688. Hij verklaarde hierbij de oorlog aan Nederland. In 1688 vond de Glorieuze Revolutie plaats. Deze gaf naam aan de onttroning van Jacobus II de laatste mannelijke vorst van het Huis Stuart in Groot-Brittannië en aan de troonsbestijging van Willem III en Maria Stuart. Willem III kreeg in eerste instantie geen steun van de provincies voor een invasie in Engeland. Ook waren de betrekkingen met Frankrijk erg verslechterd. Lodewijk XIV was de katholieke bondgenoot van Jacobus II en waarschuwde Willem III dat hij de uitvoering van zijn plannen niet zou tolereren. Een invasie van Engeland zou noodzakelijk tot een oorlogsverklaring van Frankrijk leiden. Daarbij kwam ook nog eens dat de kosten van deze oorlog heel hoog zouden zijn en er ook troepen uit Duitsland en zelfs Zweden ingehuurd moesten worden. Ook het feit dat de oorlog zich in de winter zou afspelen was een factor die de kans van slagen voor Willem III kleiner maakte. Desondanks wilde Willem III in een snelle oorlog een einde maken aan de absolute macht van de katholieke Jacobus II. Willem III had verschillende redenen om wel aan deze oorlog te beginnen. In 1685 werd in Frankrijk het 'Edict van Nantes'⁶⁵ herroepen, waarmee de hugenoten destijds godsdienstvrijheid hadden verkregen. Hierop vluchtten 400.000 goed opgeleide protestanten het land uit en vertrokken naar de Republiek, Engeland en de lutherse Duitse vorstendommen. Hierdoor kreeg de anti-Franse stemming in de Republiek een belangrijke impuls. In 1687 voerde Lodewijk XIV extra protectionistische maatregelen in zoals

⁶⁵ Het Edict van Nantes werd op 13 april 1598 uitgevaardigd door de Franse koning Hendrik IV. De hugenoten kregen rechten op uitoefening van hun geloof en garnizoensrecht in een paar Zuid-Franse steden. Dit maakte onderdeel uit van de politiek van de Hendrik IV om de godsdienstige twisten in Frankrijk te beëindigen. De voornaamste bepalingen waren: gewetensvrijheid in geheel Frankrijk; het recht godsdienstoefeningen te houden in de reeds hiervoor in gebruik zijnde kerken, in kastelen van protestantse edellieden en in één stad per district, behalve Parijs; volledige burgerrechten: vrije handel, erfrecht, toegang tot ambten, onderwijsinstellingen; het bezetten van de helft van de zetels in de handelskamers; en het recht van het leggen van een door de koning bezoldigd garnizoen en het houden van synoden in een honderdtal veiligheidsplaatsen.

tariefverhogingen voor de invoer van producten vanuit de Republiek naar Frankrijk. Producten als textiel konden daar helemaal niet meer verkocht worden. Dit leidde tot een groot verlies voor de handel en de scheepsvaart van de Republiek.⁶⁶ Deze ontwikkeling was gunstig voor Willem III die op deze manier meer steun van het volk kreeg om effectief actie te voeren tegen Frankrijk. Willem III had dus een economische oorlog met Frankrijk nodig om het volk achter zich te krijgen en de invasie in Engeland te kunnen uitvoeren.⁶⁷ Dit lukte hem ook door met de hulp van Amsterdam en Leiden een blokkade te voeren tegen alle Franse producten. Nu kon Willem III zich opmaken voor de invasie van Engeland, ook al was er nog steeds verdeeldheid binnen Amsterdam, waar alle voorbereidingen getroffen moesten worden. Nadat Lodewijk XIV als tegenactie alle Nederlandse schepen in Franse havens in beslag liet nemen kreeg Willem III het groene licht voor de handelsoorlog met Frankrijk en de invasie van Engeland. De macht van Frankrijk moest teruggedrongen worden door de absolute macht van James II te breken. Engeland zou zich tegen Frankrijk moeten keren en zou dan een veilige basis voor het protestantisme en Willems belangen.

De notulen van J. Hudde, destijds één van de burgemeesters van Amsterdam, spreken over louter religieuze beweegredenen. Hij meende dat Frankrijk en Jacobus II de Republiek wilden ruïneren om er zo het katholieke geloof in ere te kunnen herstellen.⁶⁸ Willem III zou Engeland binnen willen vallen om James II van zijn troon te stoten zonder deze overigens zelf te bestijgen. Daarmee zou het reformatorische geloof buiten gevaar gebracht worden. Het zou een rechtvaardige zaak zijn om op die manier een helpende hand te bieden aan het Engelse volk.⁶⁹ De burgemeesters Hudde en Witsen waren overigens tegen de invasie omdat ze bang waren dat wanneer die niet lukte er geen hulp geboden zou worden door de overige grootmachten in Europa. Met name Frankrijk zou juist Engeland als trouwe bondgenoot te hulp schieten.

⁶⁶ J.I. Israel, *'De Republiek 1477-1806'*, (Franeker 1996) 930.

⁶⁷ W. Troost, *'Stadhouder-koning Willem III: een politiek portret'*, (Hilversum 2001) 189.

⁶⁸ J. Hudde, *'Notulen van Hudde'*, in N. Witsen, *Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz Witsen* (Utrecht 1882) 169.

⁶⁹ Hudde, 171.

Door middel van de onderhavige oorlogsverklaring komt Frankrijk inderdaad het Engeland van Jacobus II te hulp, al staat dat er niet al te expliciet bij. De reden die Lodewijk XIV gaf voor het verklaren van de oorlog is dat de Republiek zich niet zou houden aan de afspraken gemaakt bij de Vrede van Nijmegen.⁷⁰ De Republiek zou namelijk *“[...] haer latende overbrengen in de begeerten van soodanighe, die gheen andere intentie hebben, als om den Oorlogh in Europa weder te sien aenvangen [...]”*.⁷¹ Er kan getwist worden of dit de echte reden was voor Lodewijk XIV om oorlog te gaan voeren. De Franse economische belangen en expansiedrift waren zeker ook belangrijke factoren. Een andere reden die werd genoemd in de verklaring betrof de benoeming van Wilhelm von Fürstenberg tot kardinaal. De Republiek was hier niet blij mee, want dit vergrootte de macht van Lodewijk XIV. Frankrijk had via zijn ambassadeur graaf d’Avaux dan ook expliciet laten weten dat een aanval op Von Fürstenberg, een aanval op Frankrijk was. *“[...] deedt aen haer in uytgedruckte termen verklaren, dat hy dat gene het welck sy tegend den Cardinaal van Furstenbergh souden komen te ondernemen, aensien soude als of het teghens sijne eyghene Staeten ghedaen wierdt; [...]”*.⁷² Toch was de republiek onder het commando van de vorst van Waldeck tot de aanval overgegaan⁷³. Daarmee was er volgens Lodewijk XIV reden genoeg om zelf de oorlog te verklaren.

De verklaring is door de juiste autoriteit gegeven, namelijk door Lodewijk XIV, zich noemende koning bij de gratie Gods, plaatsvervanger van God op aarde.

Over de voorwaarde van het laatste redmiddel is Lodewijk XIV in zijn verklaring onduidelijk. In principe was het ook niet meer een laatste redmiddel toen Willem III met succes Engeland aanviel. Als katholieke bondgenoot moest Frankrijk echter wel in actie komen. In de eerste zin van de verklaring stond dat Lodewijk al het mogelijke had gedaan om de vrede te bewaren, maar dat juist de Republiek niet de vrede wilde behouden.

⁷⁰ Op 11 augustus 1678 werd de vrede tussen de Republiek en Frankrijk getekend. Een verdrag waarin overeen werd gekomen welke gebieden in de zuidelijke Nederlanden in het bezit van Frankrijk zouden komen en welke onder de Republiek zouden blijven vallen. In het hierop volgende jaar zouden er nog 4 verdragen gesloten worden tussen de diverse deelnemende partijen. In oktober 1679 was de laatste vredesovereenkomst getekend.

⁷¹ Lodewijk XIV, *‘Ordonnantie van den Koningh’*, (Versailles 1688) 2.

⁷² Lodewijk XIV, 2.

⁷³ De vorst van Waldeck was de Duitse bondgenoot van Willem III, die na 1672 samen met hem het Nederlandse leger opbouwde.

Ook over het proportionaliteitsbeginsel staat dezelfde informatie als in de eerste bron. De verklaring zegt dat alle onderdanen, vazallen en dienaren de oorlog mee moeten voeren, binnen de rechtsmacht van de koning.

Het is wederom moeilijk om uit deze verklaring op te maken of de intentie van Lodewijk XIV juist was of niet. Lange tijd zou hij hebben geprobeerd om de vrede te bewaren, maar dat lukte niet. Of deze oorlog nu bedoeld was om een betere en meer rechtvaardige vrede te realiseren is niet duidelijk.

In de beschreven bronnen werd dus weldegelijk gezocht naar rechtvaardiging van hun acties. Maar het is te betwijfelen of dit ook gebeurde aan de hand van de voorwaarden van de rechtvaardige oorlog. Het lijkt erop dat het geen gewoonte was om aan de hand van de voorwaarden van de rechtvaardige oorlog een oorlog uit te roepen. Er werden tevens veel redenen gegeven waarbij vaak economische belangen of machtsuitbreiding een grote rol speelden. Deze werden vaak verdoezeld onder een laag met andere redenen, meer conform de voorwaarden van de rechtvaardige oorlog. Het rechtvaardigen van een oorlog was vaak dan ook niet om het lijden van een volk te beperken, iets dat eigenlijk het uiteindelijke doel had moeten zijn.

4) Conclusie

De theorie van de rechtvaardige oorlog heeft tot doel het beperken van het lijden en het scheppen van vrede. Paradoxaal is dat deze vrede geschapen kan worden door het voeren van een oorlog mits deze aan de voorwaarden voldoet van de rechtvaardige oorlog. Over het algemeen worden deze voorwaarden in de literatuur hetzelfde beschreven, al staan ze hier en daar in een andere volgorde. Dit was vroeger wel anders. Eigenlijk is deze theorie met zijn voorwaarden pas in de late Middeleeuwen een gevestigde doctrine geworden. Voor die tijd waren er inderdaad wel voorwaarden voor het voeren van een rechtvaardige oorlog, maar die stonden op losse schroeven. Het waren ongeveer dezelfde voorwaarden, zoals de *juiste reden* en de *juiste intentie*, maar het verschil was dat er toen andere tijdseigen redenen ook rechtvaardigt werden. Een tekort aan arbeidskrachten is op dit moment bijvoorbeeld geen reden meer om een buurland aan te vallen. Dus wat vroeger een goede reden had kunnen zijn, kan in de Moderne tijd een schending van het volkenrecht betekenen.

Tot *De iure belli ac pacis* van Hugo de Groot was er geen één boek dat de voorwaarden van de rechtvaardige oorlog puntsgewijs aangaf. Maar zelfs na deze publicatie bleven het morele voorwaarden. Rechtvaardiging was alleen maar nodig om het volk te overtuigen of ter morele ondersteuning. Er waren dan ook geen sancties wanneer ze niet werden nagestreefd. Desondanks stond Hugo de Groot wel aan de basis van het internationale volkenrecht.

In het onderzoek is getracht een antwoord te vinden op de volgende vraagstelling: kunnen de onderzochte conflicten beargumenteerd worden aan de hand van de voorwaarden van de rechtvaardige oorlog? En welke rol speelt religie hierin? Deze vraag is door middel van de literatuurstudie in hoofdstuk 1 en 2 en door het bronnenonderzoek in hoofdstuk 3 goed te beantwoorden. De oorlogen die hier als voorbeeld worden gebruikt begonnen niet 'volgens het boekje'. In de uitgegeven oorlogsverklaringen wordt niet duidelijk de moeite gedaan om systematisch aan te tonen dat aan alle voorwaarden, die de rechtsgeleerden in hun studeerkamer hadden geformuleerd werd voldaan. Er was ook nog geen volkenrecht dat die voorwaarden afdwong. Het eigenbelang en de 'staatsraison' ging steeds voor. Het internationale publiek recht had meer een cosmetische ondersteunende functie. De

meeste internationale conflicten waren zeer ingewikkeld en gingen over een kluwen van belangen. Het was daarbij moeilijk uit te maken wat precies rechtvaardig en proportioneel was. De geleerden hadden daarvoor ook geen duidelijke gedetailleerde richtlijnen gegeven. Koningen (en de Staten-Generaal) lieten zich dat in een tijd van opkomend absolutisme ook door niemand voorschrijven. Ook de kwestie van de juiste (hoogste) autoriteit speelt hier nauwelijks mee. In de Middeleeuwen was dat wel eens onduidelijk geweest, vanwege het nog reële gezag van de paus en de keizer en anderzijds de macht van kleinere feodale heren, graven en hertogen. In de 17^e eeuw was dat al overzichtelijker: buiten het Duitse Rijk waren over het algemeen de koningen de baas en dus ook de bevoegde autoriteit om de oorlog te verklaren. Toch kan men zeggen dat er sporen, maar niet meer dan dat, van de leer van de rechtvaardige oorlog in de verklaringen zijn terug te vinden. De daden worden dus wel gerechtvaardigd, maar niet op de manier zoals de theorie van de rechtvaardige oorlog het voorschrijft.

In totaal zijn er vijf bronnen onderzocht om een antwoord te kunnen geven op de vraagstelling. Statistisch gezien is dit een zeer kleine steekproef onder waarschijnlijk wel honderden oorlogsverklaringen en bronnen die oproepen tot verzet. Daarom kan er geen absoluut geldende conclusie gegeven worden. Wel kan er gezegd worden dat de drie onderzochte oorlogsverklaringen zeer belangrijke en grote oorlogen waren. Dat scheidt de verwachting dat deze niet veel zullen verschillen in opmaak van andere oorlogsverklaringen. Het kan op toeval berusten, maar alle bronnen voor dit onderzoek wijzen uit naar geringe sporen van de leer van de rechtvaardige oorlog.

Literatuurlijst:

Literatuur:

- Allen, J.L. *'War a primer for christians'*, (Nashville 1991).
- Bellamy, A.J. *'Just wars, from Cicero tot Iraq'*, (Cambridge 2006).
- Borschberg, P. *'Hugo Grotius "Commentarius in Theses XI"'*, (Bern 1994).
- W.V. O'Brien, *'The conduct of just war and limited war'*, (New York 1981).
- Chaniostis, A. *'War in the Hellenistic world'*, (Oxford 2005).
- De Groot, H. *'Het recht op oorlog en vrede, Prolegomena & Boek I'*, (Brussel 1993). (Vertaald vanuit het Latijn door: J.F. Lindemans)
- Israel, J.I. *'De Republiek 1477-1806'*, (Franeker 1996).
- Loenen, D. *'Polemos, een studie over oorlog in de Griekse oudheid'*, (Amsterdam 1953).
- Melzer, Y. *'Concepts of just war'*, (Leiden 1975).
- P. Ramsey, *'The just war, force and political responsibility'*, (New York 1983).
- Russell, F.H. *'The just war in the Middle Ages'*, (Cabridge 1977).
- Smit, W. *'Terrorisme en de rechtvaardige oorlog'*, (Antwerpen 2007).
- Thiel, T.H. *'Oud-Grieksch oorlogsrecht'*, (Groningen, 1927).
- Tooke, J.D. *'The just war in Aquinas & Grotius'*, (Londen, 1965).
- Troost, W. *'Stadhouder-koning Willem III: een politiek portret'*, (Hilversum 2001).
- Walzer, M. *'Just and unjust wars'*, (New York 1977).
- Walzer, M. *'Arguing about war'*, (New Haven, 2004).

Artikelen:

- Boer, Th. A. 'De rechtvaardige oorlog; zoeken naar de zin van een eeuwenoud concept', Nederlands Theologisch Tijdschrift, 67 (2003).
- Hauerwas, 'No, This War Would Not Be Moral'. Time Magazine, 161 (2003).
- Lesaffer, R. 'The Grotian Tradition Revisited: Change and Continuity in the History of International Law', British Yearbook of International Law, 73 (2002).
- Nabulsi, K. 'An ideology of war, not peace: Jus in bello and the Grotion tradition of war', Journal of political ideologies 4 (1999).
- Warren Smith, J. 'Augustine and the limits of preemptive and preventive war', Journal of religious ethics, 35 (2007).

Bronnen:

- Gachard, L.P. *'Correspondance de Guillaume le Taciturne'* (6 dln., Brussel, 1850-1857) VI.
- Hudde, J. 'Notulen van Hudde', in N. Witsen, *Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz Witsen* (Utrecht 1882).
- Karel II, *'Synne Majesteyts Declaratie tegens de Staten Generael Van de Vereenigde Provinciën der Nederlanden'*, ('s Gravenhage 1672).
- Lodewijk XIV, *'Declaratie van den Koningh van Vranckryck'*, (Saint-Germain-en-Laye 1666).
- Lodewijk XIV, *'Ordonnantie van den Koningh'*, (Versailles 1688).
- Van Oranje, W. in: R.C. Bakhuizen van de Brink, *'Cartons voor de geschiedenis van den Neerlandschen vrijheidsoorlog'*, ('s Gravenhage 1846).